

אורי כהן, אבי בראלי, אפרים יער ואליעזר בן-רפאל (עורכים). **ישראל והמודרניות – למשה ליסק ביובלו**. באר שבע, ירושלים ותל אביב: מכון בן גוריון לחקר ישראל, הציונות ומורשת בן גוריון, יד יצחק בן-צבי, המכון לחקר הציונות וישראל על שם חיים ויצמן, מרכז צ'ריק לחקר הציונות, היישוב ומדינת ישראל. 2006. 689 עמודים

שלמה פישר*

אין זה סוד שב-15 השנים האחרונות ניטש מאבק בתוך הסוציולוגיה הישראלית: מן הצד האחד ניצבת הפרדיגמה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית, המזוהה (בעיקר על ידי יריביה) עם הממסד (הישן). מן העבר השני נמצאת הסוציולוגיה הביקורתית. משה ליסק הוא מהשחקנים הבולטים בוויכוח. לספר ישראל והמודרניות, המוקדש לו ביובלו, תרומה מעורבת לסוגיה הזאת: מחד גיסא, הספר מציג את האוריינטציה התיאורטית הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית של ליסק באופן בעייתי, בעיקר נוכח החשיבה הסטריאוטיפית והמהותנית שמאפיינת כמה מהמאמרים. מאידך גיסא, הספר מצביע על היבטים חשובים בוויכוח.

אורי כהן ושמואל הירש מייחדים מאמר ארוך לסוציולוגיה הפוליטית של דן הורוביץ ומשה ליסק, הקושרים את האוריינטציה הפונקציונליסטית עם נרטיב היסטורי. כפי שמופיע במאמר, אציג את שניהם שזורים זה בזה: הנרטיב מתחיל ביהודי אירופה (בעיקר מזרח) שמקימים תנועה של שינוי מהפכני, היא התנועה הלאומית, בתגובה למצבם האומלל שנגרם עקב האנטישמיות המודרנית, הפוליטית והמדינתית. תנועה זו יצרה במחצית הראשונה של המאה העשרים בפלסטינה-א"י חברה חילונית ודמוקרטית בעלת מוסדות וארגונים מודרניים. החברה אופיינה במרכז פוליטי ערכי בעל כריזמה שנתן למשתתפים בו תחושה של זהות, שייכות והכוונה נורמטיבית ופוליטית. החברה הזאת היא כמובן העובר של החברה הישראלית, וכמו עובר גם היא נתנה לחברה הישראלית את קווי המרכזיים: חילונית, מודרנית ולא מסורתית מבחינת אופי הסולידריות והלגיטימציה של מוסדותיה – ודמוקרטית.

ואולם, פעמיים נכנס הנחש לגן. הפעם הראשונה הייתה בעשור הראשון לייסוד המדינה. כפי שכותבים כהן והירש, השלטון של מפא"י באותן השנים "עוצב מתוך שילוב הולך וגובר של היבטים כוחניים ומעמדיים שחתרו להדיר ממוקדי כוח קבוצות חלשות וחדשות" (עמ' 40). הפעם השנייה הייתה אחרי מלחמת ששת הימים. בתקופה זו "חזיונות דתיים משיחיים כמשתנים המגדירים את גבולות הזהות הקולקטיבית" ערערו וזעזעו את שלמות המערכת החברתית בישראל (עמ' 44).

בהתאם לכך התחלקה ההיסטוריה של החברה הישראלית לשלוש תקופות כפי שמסכמים כהן והירש: בתקופה הראשונה התגבשה "חברה מהפכנית אזרחית שמוקמת מבראשית ופועלת מתוך אימוץ העיקרון של רציונאליות קומוניקטיבית" (עמ' 38). את הרציונליות הקומוניקטיבית כוננה ספרה ציבורית, שהמרכיב המכריע בה היה שיח ביקורתי, שבמסגרתו ניצח הטיעון הרציונלי הטוב ביותר ולא זהות המתדיינים וכוחם. מצב זה התאפיין בשוויוניות

* החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב

הדדית (egalitarian reciprocity), שבמסגרתה היה לכל משתתף בזירה הציבורית "סיכוי שווה להחל בקומוניקציה ולהמשיך אותה" (עמ' 44 ובהערה 7).

התקופה השנייה היא העשורים הראשונים לקום המדינה. אף על פי שבתקופה זו התחזקו כאמור היסודות הכוחניים שבאו לידי ביטוי בייחוד בקליטת העולים, עדיין התבססה הזירה הציבורית על ערכים מודרניים מובהקים. זירה זו התאפיינה ב"דיאלוג אמיתי ובלתי מופר... על קביעת הטוב המשותף", וכן ב"דחיקת אידיאולוגיות בלתי רציונאליות ובראשן האתוס הדתי משיחי" (עמ' 45).

השלב השלישי הוא התקופה שלאחר מלחמת ששת הימים, שבה עלו – מלבד החזיונות הדתיים המשיחיים – גם אידיאולוגיות של השוק החופשי, שפגעו בשמירה על סולידריות החברתית.

הבחירה ברציונליות הקומוניקטיבית של הברמס כמאפיין מרכזי של החברה הישראלית מעוררת תהיות. יש לציין שהורוביץ וליסק לא טענו זאת בעצמם. הניתוח שלהם על החברה היישובית התבסס על המושג כריזמה ועל המרכז הכריזמטי במובן שטבע אדוארד שילס (Shils, 1975), המנוגד ללגיטימציה הרציונלית. יתר על כן, הברמס עצמו פיתח את מושג הרציונליות הקומוניקטיבית תוך כדי ביקורת על התפיסה הסטרוקטורליסטית פונקציונליסטית, הרואה את ההסכמה החברתית כמבוססת על שיתוף בערכים כריזמטיים. אבל מלבד שאלות של תיאוריה יש כאן בעיה של תיאור המציאות החברתית. אם בספרה הציבורית הצינונית היישובית השתרר מצב של שוויוניות הדדית, הרי היה זה משום שהספרה הזאת כוננה באמצעות הדרה כוחנית של קבוצות אחרות: הדרה פורמלית של ערבים, חרדים וקומוניסטים והדרה לא פורמלית (אבל אולי אף משמעותית יותר) של מזרחים ונשים. אם כן, הטענה שבחברה היישובית התקיים ideal speech situation היא מוזרה ביותר. יוצא אפוא שהתיאור של הורוביץ וליסק עצמם פותח פתח לדיון פורה ומעניין יותר בהדרה מאשר הניסיון של כהן והירש לייפות אותו.

נוסף על כך, חלק מהמאמרים שבספר נגועים כאמור בחשיבה סטריאוטיפית ומהותנית. דוגמה לכך היא ההתייחסות לדת. ראינו שבמאמרם של כהן והירש הדתיות המשיחית הלא רציונלית היא האחר שממנו מתכונן הסובייקט המודרני, הרציונלי והחילוני. התייחסות זו, שמנגידה בין דת למודרניות באופן סטריאוטיפי, מאפיינת כמה מהמאמרים בספר, ובכלל זה את הקדמת העורכים (עמ' 2).

במאמרים אחרים, כגון זה של אפרים יער, חשיבה סטריאוטיפית זו לא באה כהיגד מפורש אבל מביאה כמדומני להחמצת הזדמנות. בעקבות מאמרם של רונלד אינגלהרט וויין בייקר (Inglehart & Baker, 2000) בודק יער את ההעדפות הערכיות של החברה הישראלית. ממצאיו מלמדים שלדתיים יש עמדות פוסט-מטריאליסטיות, היינו שביחס לנושאים מסוימים הם נוטים לכיוון של ביטוי עצמי יותר מלכיוון של הישרדות. ואולם, יער אינו שואל מה פשר הממצאים האלה ומה בכלל יכול להיות הקשר בין דתיות לפוסט-מטריאליזם. זאת אף שההתחדשות הדתית בישראל (עליית ש"ס, המתנחלים, העידן החדש, התנועה האסלאמית) חופפת בזמן פחות או יותר עם המעבר של ישראל מחברה מטריאליסטית שרוב עובדיה מועסקים בתעשייה וממוקדים בהישרדות לחברה פוסט-מטריאליסטית שרוב עובדיה מועסקים בשירותים וממוקדים בביטוי עצמי. דומה שחשיבה צרה מדי, שאינה מכירה

ביכולתה של דת להיות מחוברת לשלבים המתקדמים ביותר של החברה המודרנית, מנעה מהמאמר להיות מעניין יותר.

יוצא מן הכלל חשוב בסוגיה זו הוא מאמרם המעניין של צ'רלס ליבמן ויעקב ידגר בנושא המסורתיות. הם מדגישים עד כמה למסורתיות – קטגוריה שבדרך כלל קושרים אותה ל-tradition, ולכן רואים בה נחותה ואף פרימיטיבית – יש מאפיינים מודרניים, ועד כמה בחירה באורח חיים היא חלק מרכזי בהווייתם, יותר מבקבוצות אחרות.

החשיבה המהותנית נוגעת גם לנושאים אחרים: אליעזר בן-רפאל ונסים ליאון נוטים לתפיסה מהותנית של החכמים המזרחיים. מיוחסים להם, כנראה מעצם טבעם ובלי התייחסות להקשר היסטורי או סוציולוגי, פתיחות אינטלקטואלית לחכמות כלליות, איוון וריסון רגשי והתנגדות לקיצוניות מכל צד. זאת כמובן בניגוד לחכמי אשכנז הטוטליים והקיצוניים (יש לציין שמאמרו של שלמה דשן בנושא קרוב חף ממהותנות זו).

למרות הבעיות שבגישה הסטרוקטורליסטית-פונקציונליסטית ולמרות הפגמים שמנתי, אני סבור שבספר זה יש תרומה שראויה להכרה. הגישות הביקורתיות המתחרות בגישה זו אינן נותנות מקום ראוי לתודעה העצמית של השחקנים החברתיים הציוניים. הספר הזה, ובייחוד מאמרו של דוד ויטל על פעילות יהודית מהפכנית בסוף המאה ה-19, מזכירים עד כמה דחוק ולחוץ היה מצב היהודים במזרח אירופה לפני מאה שנה, ושהציונות – לפחות בהבנתה העצמית – לא באה כתנועה קולוניאלית אלא כדי לפתור את "בעיית היהודים". התפקיד של ההיסטוריה והסוציולוגיה הישראליות הוא בדיוק זה: להסביר כיצד תנועה שהיו בה מאפיינים אמנציפטוריים הפכה לחברה שבה ההדרה, הכוחניות והניצול הם כה ניכרים. נכון לעכשיו הסוציולוגיה הפונקציונליסטית (ממסדית) מדגישה יותר מדי את התודעה העצמית של האליטה הציונית ומתעלמת מההדרה ומהשליטה שהיו בפועל, ואילו הביקורת עושה את מלאכתה קלה בכך שהיא מייחסת את התוצאות השליליות לכוונה תחילה. שתי התפיסות פשטניות מדי.

דומה שיש לנקוט בשתי אסטרטגיות משלימות: ראשית, יש לזכור שהסוציולוגיה היא במידה רבה המדע של התוצאות הבלתי צפויות. מה שמעניין בסוציולוגיה אינו הפעולה שתכננו בני האדם ושאכן התרחשה, אלא התוצאות שלא התכוונו אליהן. כאן אני חושב שהזנחנו קצת את המקצוע שלנו; עלינו לבדוק ביתר שאת כיצד בניין סולידריות יוצר הדרה וכיצד שוויון יוצר היררכיה.

האסטרטגיה השנייה היא הכרה נכוחה במהותה של התנועה הציונית. לדעתי, המושג קולוניאליזם אינו עומד על הספציפיות האנליטית של התנועה הציונית כתנועה מהגרת מתיישבת בהשראת התנ"ך. דומה שהציונות, כמו התנועות המתיישבות התנ"כיות שהיגרו לאמריקה הצפונית (ארצות הברית) ולדרום אפריקה, אינה באה להשתלט על האוכלוסייה המקומית (כמו הקולוניאליזם הבריטי בהודו), אלא להחליפה. אני חושב שרק הבנה כזו תסביר את החברה והכלכלה האוטרכית של תקופת היישוב והמדינה, ואת הדינמיקה שהתפתחה בעקבות המהלך הזה בין היהודים לפלסטינים במשך מאה שנה ועד עצם היום הזה.

לסיכום, דבר מה על הסוציולוגיה של המפעל הסוציולוגי הזה: את הכשרתי הסוציולוגית קיבלתי ממחלקה לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה באוניברסיטה העברית, והקורס שמשו ליסק לימד בה עם ש"ג אייזנשטדט, "מבוא לחברה הישראלית", היה עבורי חוויה מכוננת. לכן קשה היה לי שלא לשים לב לעובדה שעורכי הספר אינם נמנים עם סגל המחלקה

לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה בירושלים, שבה לימד ליסק במשך למעלה מארבעים שנה (אף שהמחלקה תרמה כסף להוצאת הספר). מחלקה זו גם זוכה לייצוג מועט בלבד בקרב הכותבים שתּרמו לספר. לעומת זאת, בספר מצוי ייצוג נכבד לחבריו הדוריים של ליסק ולשותפי האוריינטציה התיאורטית שלו, כמו אפרים יער ואליעזר בן־רפאל. לפיכך ייתכן שלא יהיה זה בגדר השערה דחוקה לאתר קשר – ישיר או עקיף – בין העמדה המיליטנטית למדי שנקט משה ליסק נגד הסוציולוגיה הביקורתית בשנים האחרונות ובין הרכב הכותבים בספר ועיקרי משנתם. מבחינה זו, ספר היובל הוא עדות לכיתתיות שעדיין מאפיינת את הסוציולוגיה הישראלית.

מקורות

- Inglehart, R. & Baker, W. E. (2000). Modernization, cultural change and the persistence of traditional values. *American Sociological Review*, 65, 19–51.
- Shils, E. (1975). *Center and periphery: Essays in macro-sociology*. Chicago: University of Chicago Press.